

De ontdekking van de buren

-Van verre vrienden naar beste buren

Drs. Klaas-Wybo van der Hoek

Samenvatting

Het Rijnland Instituut heeft naam en faam opgebouwd. Het is begonnen met een wild idee en veel enthousiasme. Een handvol mensen in een mbo-instelling en een hogeschool (Alfa-college en NHL Stenden) geloofde in het plan om Duits-Nederlands en Nederlands-Duits grensoverschrijdend actief te zijn. Het Drenthe College, de Hanzehogeschool Groningen, Hochschule Osnabrück vestigingsplaats Lingen en Berufsbildenden Schulen sloten ook aan. De Rijnland Institutoren willen de grensoverschrijdende kansen benutten voor studenten, afgestudeerden, instellingen en bedrijven. In dit artikel wordt beschreven hoe de buren herontdekt zijn. Er wordt ingegaan op het ontstaan van het Rijnland Instituut, de achtergronden, de tegenstelling tussen het Angelsaksische en Rijnlandmodel en de resultaten van het Rijnland Instituut. In een paar jaar is er veel bereikt. Verre vrienden zijn beste buren aan het worden. Rijnland en het Rijnlandmodel staan op de agenda. Tegelijkertijd is een bucket list van wat nog zou moeten gebeuren. 1)

Buren

Velen kennen dat gevoel wel. Dat je écht de tijd had moeten nemen. Je woont naast buren van wie je niet zo veel weet. Je hebt geen last van ze. Je hebt ook onvoldoende tijd om verder kennis met hen te maken. Zij en jij gaan vroeg naar het werk en komen laat thuis. In het weekend kom je elkaar tegen in de supermarkt. Je groet elkaar als verre vrienden. Na een tijdje verhuizen zij of jij. En dan hoor je via via dat het eigenlijk best leuke en interessante mensen zijn. Het gevoel van tekortschieten borrelt bij je op.

Zo'n soort gevoel hadden we, toen we ons in ons ROC en hogeschool realiseerden dat we weinig aandacht besteedden aan onze buren. Een wezenlijk verschil met de buren in het huis-tuin-en-keuken-voorbeeld is, dat het hier gaat om een land. Een land kan immers niet verhuizen.

Angelsaksische trek

Aan onze aandacht voor internationalisering lag het niet. Via stages, de Grand Tour en verschillende projecten waren onze studenten op verschillende verre plekken in de wereld actief. De Duitse buren werden daarbij behoorlijk over het hoofd gezien.

In het verwaarlozen van de nabije buren waren we niet bijzonder. Nederland heeft zich de voorbije decennia meer gericht op de Noordzee en de Atlantische Oceaan met de Angelsaksische kant van de wereld dan op het Rijnland. De Amerikaanse droom zag er moderner en jonger uit dan het wat sukkelige Europese project. Dat project werd ook nog sterk beïnvloed door de Duitse degelijkheid. Zelfs de Britse

eigengereidheid met haar symbolische tradities en de paraplu aan de arm won het in de sympathie van het Duitse doorzettingsvermogen tot zelfs na blessuretijd. En die geschiedenis van die vermaledijde Oorlog hielp ook niet. Blom & Sanders stellen dat “(...) de vervlechting tussen het Noorden van Duitsland en Nederland in de twintigste eeuw een dieptepunt bereikte (...)” (Blom & Sanders, 2014, p. 22)

Buren over de vloer

Interessant is het de geschiedenis te volgen van migratiestromen in de regio Noordoost Nederland en Noordwest Duitsland.

Al vóór de Nederlandse Gouden Eeuw (1585-1670) trokken er arbeidsmigranten vanuit Duitsland naar de Nederlandse gewesten. In Duitsland werden ze “Wanderarbeiter” genoemd. De Nederlandse landbouw, veelteelt, visserij, walvisvaart, turfstekerij, VOC-koopvaardij, leger en vloot boden vele duizenden Duitse arbeiders werk. Vaak ging het om seizoenswerk. Nogal wat Emslanders waren bij de westerburen in mei en juni grasmaaier en/of in april tot juli turfsteker om vervolgens vanaf augustus thuis te oogsten. Door de Nederlandse noordelingen werden ze “hannekemaaiers” genoemd. In hun kielzog trokken “kiepkerels” uit het noordelijk deel van Münsterland door Noord-Nederland: ambulante handelaren met een grote bak huishoudelijke waar en textiel voor hun buik. De omvang van de migratiestroom golfde mee met de economische conjunctuur.

Rond ongeveer 1850 draaiden de rollen om. De snellere Duitse industrialisatie, ontwikkeling van de mijnen en oorlogsindustrie lokten werkzoekende Nederlanders naar Duitsland, vooral het Ruhrgebied.

Er waren ook migratiestromen van Duitsland naar Nederland en omgekeerd, die het gevolg waren van religieuze en politieke verwickelingen (o.m. rond de Hervorming en de jodenvervolgingen). In de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog trokken nogal wat Noord-Nederlandse vluchtelingen (hervormden en doopsgezinden) naar Duitsland, met name naar Emden. Een groot aantal Duitse geleerden werd benoemd aan Nederlandse universiteiten. Ubbo Emmius was de eerste rector van de Universiteit van Groningen (1641). Hij was een Oostfriesse Duitser. De eerste student aan die universiteit was een Duitser. Van de 55 hoogleraren waren er 25 Duits; 21 waren Nederlands. Tussen 1641 en 1800 was het aandeel Duitse studenten in Groningen 27%. (Blom & Sanders, 2014)

De geschiedenis toont dat door de eeuwen heen de buren bij bepaalde economische, religieuze en politieke ontwikkelingen in vrij groten getale bij elkaar over de vloer kwamen. Bij vlagen is op verschillende terreinen de vervlechting van beide gebieden groot.

Daarentegen is er de laatste decennia sprake van desinteresse en vervreemding.

Das Fressen: de handel

Toch is dat raar. Er is immers nog steeds of weer sprake van een groeiende en grote wederzijdse economische afhankelijkheid.

In de Europese Unie heeft de Europese integratie gezorgd voor het oplossen van de grenzen. De economieën van de lidstaten zijn steeds verder verstrengeld geraakt.

Voor Nederland en Duitsland hebben een succesvolle economische relatie en wederzijdse afhankelijkheid ontwikkeld. Ze zijn voor hun ontwikkeling en welvaart sterk op elkaar aangewezen.

Het zou overigens best kunnen zijn dat de coronacrisis (2020) de regionale internationale samenwerking verder versterkt, zoals die in het Rijnland floreert. De coronacrisis heeft daarentegen in de mondiale internationale samenwerking de kwetsbaarheid van economische ketens blootgelegd. Vooral het mondiale verkeer blijkt in een pandemie niet van gezondheidsrisico's ontbloot te zijn.

Nederlandse bedrijven exporteren op jaarbasis voor zo'n 90 miljard naar Duitsland. Dat is goed voor bijna 7% procent van het Nederlandse bruto binnenlandsproduct. (CBS, 2020) Bijna een kwart van de totale export gaat naar Duitsland. (CBS, 2019) Nederland is bovendien vrijwel het enige land dat meer naar Duitsland exporteert dan het invoert.

Omgekeerd exporteren Duitse bedrijven voor ruim 70 miljard euro naar Nederland. Het totale handelsvolume (import plus export) van beide landen ligt dus boven de 160 miljard euro per jaar. Na Frankrijk is Nederland de belangrijkste handelspartner van Duitsland. Nederland blijft hiermee economische grootmachten als China en de VS voor. (Duitsland Instituut z.j. a)

De coronacrisis doet de cijfers verminderen. De verwachting is dat het hier gaat om een tijdelijke dip.

In het werkgebied van het Rijnland Instituut zijn enkele "iconen" (Provincie Drenthe, 2017, p. 5) aan te wijzen van grensoverschrijdende samenwerking: het grensoverschrijdende en gezamenlijke bedrijvencluster Europark Coevorden-Emlichheim en het Natuurpark Moor-Veenland.

Naast de zaken zijn er nog de mensen die de wederzijdse beurzen vullen: toeristen voorop. Zo'n vijf miljoen Duitsers verpozen per jaar als gast in Nederland. Dat is zo'n kwart van het aantal buitenlandse toeristen. (CBS, 2018) Omgekeerd staan de Nederlandse toeristen in Duitsland op nummer één in aantal. Ze maken zo'n 15% uit van de internationale toeristen. Studenten vormen nog een apart hoofdstuk.

Das Fressen: studenten

Want het kan nog raarder. Een grote groep Duitse jongeren studeert in Nederland. Het aantal studieplaatsen in Duitsland was te krap. Daarnaast trok het modernere Nederlandse onderwijsklimaat de Duitse studenten naar het Nederlands hoger onderwijs. Er stonden 22.584 Duitse studenten ingeschreven (Steehouder & Donselaar, z.j.) van de 85.955 internationale studenten. Die internationale studenten vertegenwoordigen zo'n 11% van alle studenten aan publiek bekostigde Nederlandse universiteiten en hogescholen.

De laatste jaren neemt het aantal Duitse studenten in Nederland wat af. In 2010 vormden ze met 40% van alle internationale studenten de grootste groep onder de

internationale studenten; in 2017 was dat nog 25%. De Chinese studenten staan met 4.750 studenten daar ver achter op de tweede plek. Zowel de Duitse als de Chinese overheid hebben de laatste jaren fors geïnvesteerd in de uitbreiding van de eigen capaciteit van het hoger onderwijs. Daarnaast is de aanpak in het onderwijs van die landen gemoderniseerd. De daling van het aantal Duitse studenten is -opvallend genoeg- vooral toe te schrijven aan de daling bij hogescholen (met 33%). Bij de universiteiten steeg dat met 20%. (DIA Duitslanddesk, z.j. a)

Buitenlandse en dus even zo Duitse studenten vormen ook een belangrijke inkomstenbron. Volgens de publicatie “De economische effecten van internationalisering in het hoger onderwijs en het mbo” levert een buitenlandse student uit een Europees land Nederland 5.000 tot 17.000 euro op en een student van buiten Europa 69.000 tot 94.000 euro. (Bolhaar, Kuijpers & Nibbelink, 2019) Internationale afgestudeerden leveren de Nederlandse schatkist per jaar jaarlijks schoon aan de haak tenminste €1,64 miljard op. (Vlek de Coningh & Huberts, z.j.) Buitenlandse afgestudeerden helpen bovendien in toenemende mate de tekorten op de Nederlandse arbeidsmarkt op te vullen.

De 22.584 Duitse studenten die in Nederland studeren, kunnen nog ter contrast afgezet worden tegen het aantal Nederlanders dat in Duitsland studeert: er staan 2892 Nederlandse studenten in Duitsland ingeschreven bij een hoger onderwijsinstelling (2017). Dat aantal is het dubbele van dat van tien jaar eerder. (DIA Duitslanddesk, 2017)

Tanende aandacht

Er lijkt sprake van een wet van een afnemende aandacht voor een taal en cultuur van een land bij tegelijkertijd een groeiend economisch en financieel belang in dat land. Terwijl er zakelijk in de afgelopen decennia een Duits-Nederlandse Gouden Eeuw was aangebroken, zakten de aandacht voor en de kennis van de Duitse taal en cultuur naar een dieptepunt.

Het aantal eindexamenkandidaten Duits in het Nederlands voortgezet onderwijs daalde van ruim 67.000 in het jaar 2000 naar bijna 51.000 in 2005. In 2019 ligt het aantal weer boven dat van 2000. In datzelfde jaar stonden er nog maar 179 studenten ingeschreven voor de bachelorsstudie Duits aan de Nederlandse universiteiten. Tien jaar eerder waren dat er nog 325. In het hbo studeren iets meer dan 900 studenten Duits (tweedegraads). Op het dieptepunt in 2002 waren dat er 489. Ter vergelijking: er studeren 1375 Duitse studenten Nederlands aan de Duitse universiteiten. (DIA Duitslandinstituut, b,c,d,e; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2018; Nu, 2018;)

Het intrigerende is dat beide burens minder aandacht kregen voor elkaar. De Nederlanders draaiden zich naar de lonkende Atlantische baren en keerden de oostburen de rug toe. De Duitsers werden druk met de hereniging van Oost- en West-Duitsland en wensden de blik naar binnen.

Das Fressen: werkloosheid

Eerlijk is eerlijk: de founding mother en father van het Rijnlandinstituut -het Alfa-college en NHL Stenden- hadden hun primaire taken te vervullen. Vele daarvan waren zakelijk en economisch gedreven. Twee zeer belangrijke opdrachten zijn: opleiden voor een arbeidsmarkt die afgestudeerden aan het werk wil zetten, en bevorderen van kansen op werk voor afgestudeerden. Opleiden voor werkloosheid is geen wenkend perspectief voor beroepsopleidingen. De jaren 2013 en 2014 lieten in Nederland een werkloosheidspercentage zien tot boven de 7%. Het was een van de gevolgen van de krediet- of bankencrisis van 2008 en daarop volgende jaren. Vooral in het Groningse gedeelte van het werkgebied van het Alfa-college en NHL Stenden lag dat nog enkele punten hoger en in Drenthe zelfs rond de 14%. Sinds de Duitse hereniging was de werkloosheid in Nederland altijd lager dan in Duitsland. Dit veranderde in de tweede helft van 2012, toen de werkloosheid in beide landen gelijk kwam te liggen. Daarna is de werkloosheid in Nederland fors gestegen, terwijl deze in Duitsland vrijwel gelijk bleef. (CBS, 2013) In Duitsland dreigde de groei te stagneren vanwege het tekort aan arbeidskrachten.

De oplossing was even briljant als voor de hand liggend: laat Nederlandse afgestudeerden het tekort op de krappe Duitse arbeidsmarkt oplossen. In de praktijk bleek dat nog niet zo eenvoudig. Met enige schaamte moest vastgesteld worden dat de kennis over Duitsland en van de Duitse taal en cultuur vrijwel geheel was weggezaakt en verwaarloosd. Na vele decennia Europese Unie en een poging tot het inrichten van een Europese onderwijsruimte bleek de erkenning van diploma's aan de andere kant van de grens en omgekeerd nog steeds niet geregeld te zijn.

De gedachte werd geboren om een organisatie op te richten, die deze obstakels uit de weg moest ruimen. Nou ja, men zat niet te wachten op een échte organisatie. Geheel in de geest van de tijd ontstond het plan om een netwerk in het leven te roepen.

De founding mother en father waren niet toevallig een ROC en een hogeschool. Het Alfa-college en de NHL Stenden hogeschool werkten al een tijd samen aan de doorlopende beroepskolom: van mbo naar hbo. Als een van de eerste in het land hadden ze samen een lectoraat ingericht. Dat lectoraat had als thema: duurzame innovatie in de regionale kenniseconomie. In de leeropdracht was de grensoverschrijdende Euregionale samenwerking van groot belang. Dr. Ineke Delies heeft dit lectoraat vele jaren bekleed. (Alfa-college, z.j.) Daarnaast werkten het Alfa-college en NHL Stenden samen met internationalisering.

Die Moral: Rijnland

Niet alleen bedrijfsmatige motieven speelden een rol bij het ontstaan van het Rijnland Instituut. De onrust over het Angelsaksische model en de herwaardering van het Rijnland-model waren minstens even belangrijke drijfveren.

Want hoe zat het alweer in Rijnland en Angelsaksisch land? Met het Rijnlandmodel wordt in dit verband het economische systeem bedoeld van de landen van de Rijn: Zwitserland, Duitsland, Frankrijk en Nederland en van vergelijkbare economieën zoals de Scandinavische landen, België, Luxemburg en Japan. Modelmatig is het Angelsaksische model het tegenovergestelde: duidelijk te vinden in landen als de VS, Groot-Brittannië en Singapore.

In het tijdperk van de Britse premier Margaret Thatcher en de Amerikaanse president Ronald Reagan (de jaren '80 van de vorige eeuw) waren velen het er over eens dat het Rijnlandmodel had gefaald. De Rijnlandse aanpak had in vele landen geleid tot een gebrek aan ondernemerschap, innovatie en daadkracht. De prikkel om te werken en te ondernemen ontbrak. Er was sprake van economische stagnatie. De overheid was te groot en te log. De collectieve sector was tot verstikkends toe uitgedijd. Deze dreigde helemaal onbetaalbaar te worden door de vergrijzing.

De aantrekkelijkheid van het Angelsaksische spreekt aan. Duidelijkheid en zakelijkheid zorgen voor transparantie en overzicht. Flexibiliteit en veerkracht lonen. De wil om te winnen siert. Ondernemerschap levert een soort van heldenstatus op. Hard werken levert veel op, want dat is geld verdienen. In de taal van Obelix: groot is mooi en veel is lekker.

De ervaring in het tijdperk van Thatcher en Reagan met de sterke oriëntatie op het Angelsaksisch model had na enige jaren ook onvrede gekweekt. Was het primaat van de financiële winst wel bevredigend? Leidde de overheersing van de share holders value wel tot de trickle-down van welvaart en welzijn van de rijke top naar de armere lagen van de bevolking? Waren het marktdenken en concurrentiemodel wel toepasbaar op alle terreinen, dus ook zorg en onderwijs?

De overtuiging groeide dat het onderliggende mens- en samenlevingsbeeld van het Angelsaksische model voor scheefgroei zorgde. De kloof arm – rijk wordt groter. De handel in kapitaal schept geen werkelijke waarde. Winst en groei worden verslavend onmisbaar. De menselijk maat raakt gemakkelijk zoek. De zogenaamde vrije markt baart monopolies en kartels.

Natuurlijk waren er de minpunten van het Rijnlandmodel waardoor het Angelsaksisme gewonnen had in de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw: het oeverloze polderen, het Jan Salie-ondernemerschap, de morele druk, de verstarring en het gebrek aan ruimte voor jongeren.

De zonzijde van het Rijnlandmodel maakt veel goed. De gemeenschap staat voorop. Duurzaamheid en solidariteit zijn belangrijke waarden. Lange termijn-succes gaat voor korte termijn. Familiebedrijven zijn de kampioenen niet de hedge funds. Vakmanschap en loyaliteit lonen.

De Fransman Michel Albert komt de eer toe de term Rijnlandmodel “uitgevonden” te hebben. Albert was directeur van het Franse planbureau. Hij introduceerde de term in zijn boek “Capitalisme contre capitalisme” (gepubliceerd in 1991, aldus Peters & Weggeman, 2009) en Leterme, 2009, pp. 26 en 27). Als we het Rijnlandmodel breder

opvatten als sociale markteconomie, gaan de wortels daarvan terug naar onder meer de jaren '30 van de vorige eeuw. Men zoekt tegelijkertijd naar een antwoord op het liberalisme én het marxisme. Het socialemarkteconomie-denken zou daarnaast ook schatplichtig zijn aan de Freiburger Schule (met Franz Böhm en Walter Eucken). De econoom Wilhelm Röpke uitte vanuit een conservatief gezichtspunt kritiek op het kapitalisme. Ook Alexander Rüstow leverde het nodige denkwerk. Dit zijn denkers, wetenschappers en politici die in Duitsland actief waren vóór en ná de Tweede Wereldoorlog. (Peters & Weggeman, 2009; Leterme, 2009, pp. 26 en 27)

De herleving van de aandacht voor het Rijnlandmodel vindt plaats na de krediet- of bankencrisis van 2008. Dat is niet toevallig. Deze crisis ontstond in 2007 en duurde tot 2011. Een stokkende huizenmarkt in de VS en verpakte onduidelijke hypotheekzorgden ervoor dat banken miljarden moesten afschrijven. De crisis waaierde uit over de gehele wereld. Centrale banken en overheden moesten zeer stevig ingrijpen. In verschillende landen werden banken genationaliseerd. De crisis veroorzaakte economische stagnatie en grote werkloosheid. De diepere oorzaken werden door velen gezocht in het streven naar ongebreidelde groei en winst in het Angelsaksische model.

Die Moral: Rijnland volgens Peters en Weggeman

Verschillende hedendaagse auteurs leggen eveneens hun accenten in de uitleg en toepassing van het Rijnland-model. In Nederland zijn enthousiaste Rijnland-pleitbezorgers te vinden in Peters en Weggemans.

Drie soorten kapitalisme worden door hen onderscheiden.

Als eerste benoemen ze het staatskapitalisme (met als voorbeeld China). De staat belichaamt het communistische solidariteitsideaal. Daarbij is de onderneming een uitvoerings- en inkomstenorganisatie van de staat.

Het West-Europees kapitalisme is de tweede soort. Dit is kapitalisme gebaseerd op solidariteit. Het is de Rijnlandse vorm van kapitalisme, waarin de onderneming de werkgemeenschap is.

Als derde soort onderscheiden Peters en Weggeman het Anglo-Amerikaanse kapitalisme. Het individuele belang staat centraal. De onderneming dient in de eerste plaats de aandeelhouders te bedienen.

Peters en Weggeman spreken liever van een Rijnlandstijl dan van een Rijnland-model. Ze leggen de nadruk op organisatorische aspecten: Rijnlands organiseren. “ 'Rijnlands' is geen model, het is een stijl: een wijze van benaderen.” (Peters & Weggeman, 2009, z.p.)

Peters en Weggeman stellen: “Bij Rijnlands organiseren staat het primaire proces centraal. Binnen het primaire proces gaat het om de vakman (m/v) die de vakbekwaamheid (materiedeskundigheid) en de regelruimte moet hebben om adequaat invulling te geven aan zijn/haar functie.” (Peters & Weggeman, 2009, z.p.)

Die Moral: Rijnland volgens Yves Leterme

De Vlaamse christendemocraat en oud-premier Leterme heeft zich intensief beziggehouden met het Rijnland-model. Hij was op zoek naar een nieuwe politiek-ideologische oriëntatie voor de christendemocratie. “Nogal wat economen bij ons waren koele minnaars geworden van dit Rijnlandmodel. Ze waren ervan overtuigd dat in het licht van de globalisering alleen het neoliberale Angelsaksische model van lage belastingen, geringe regelgeving en een gekortwiekte overheid voor economische wonderen kon zorgen. Deregulering werd het parool, niet alleen in de Verenigde Staten maar ook in de Europese Unie.” (Evers, 2008)

Hij onderscheidt eveneens drie modellen: het Angelsaksische, Rijnland- en Scandinavische model. De Rijnland- en Scandinavische modellen liggen in veel opzichten het dichtst bij elkaar. Daarbij is de rol van de overheid in het Scandinavische model sterker dan in het Rijnland-model. Het middenveld is meer Rijnlands.

In verschillende kengetallen laat Leterme zien dat het Rijnlandmodel het goed tot beter doet dan de beide andere modellen. De ontwikkeling van de werkgelegenheid en inflatie gaat in Rijnlandlanden gedempter dan in de VS en Engeland. Het aantal gevangenen is met name in de VS een stuk hoger. De gezinnen sparen meer in Rijnlandlanden. Deze landen geven meer geld uit aan ontwikkelingssamenwerking; overigens doen de Scandinavische landen het daarbij nog een keer zo veel beter. De Scandinavische landen presteren ook bij enkele andere indicatoren (inkomensgelijkheid, armoede, aantal moorden, enkele milieu-indicatoren) het beste van de drie modellen. (Leterme, 2009, pp. 41 – 74)

Volgens Leterme is het Rijnlandmodel gebaseerd op vijf principes:

- De markt zorgt het beste voor welvaart. De markt faalt echter in het goed spreiden van die welvaart. Daar moet de overheid voor zorgen.
- Een goed sociaaleconomisch beleid heeft een nauwe samenwerking nodig tussen werknemers, werkgevers en overheid (het tripartiete systeem).
- Het private initiatief krijgt de ruimte. De overheid zorgt dat de voorwaarden daarvoor vervuld worden. Het maatschappelijke middenveld is daarbij onmisbaar.
- Bij investeringen en arbeidsverhoudingen is een langetermijnvisie bepalend.
- Beslissingen worden decentraal dichtbij de uitvoering genomen. Hierbij past het subsidiariteitsbeginsel: hogere of centrale lagen overheden moeten geen besluiten nemen, die lagere kunnen nemen. Het is een van de beginselen in de rooms-katholieke maatschappijleer.

Leterme lijkt toch wat onder invloed te staan van het Angelsaksische model als hij de woordspeling “Rijnmarktmodel” gebruikt. Toch is hij zeer overtuigd van het Rijnlandmodel. Volgens hem is het Rijnlandmodel zelfs superieur aan het Angelsaksische model, getuige de lagere armoedecijfers, het toegankelijker gezondheidssysteem en de grotere deelname aan het voortgezet onderwijs in Rijnland. (Leterme, 2009, p. 78)

Leterme zet zijn betoog aan:

“Het Rijnlandmodel pleit niet voor een overheid met almachtsambities, ze zet evenmin de overheid niet buitenspel maar in dienst van de samenleving: dat wil zeggen in dienst van de economische groei, van de sociale rechtvaardigheid en van het duurzame beheer van de aarde. Precies daarom is het Rijnlandmodel superieur aan het Angelsaksische en het Chinese model.”(Evers, 2008)

Rijnland Instituut

Die mengeling van drijfveren leidde tot de oprichting van de Rijnland Academie in 2013 en ze werd effectief in 2014. Deze Academie was aanvankelijk het project van het Alfa-college en Stenden Hogeschool, de voorloper van NHL Stenden. Vrij snel sloot het Drenthe College zich aan. Vervolgens deden velen andere onderwijsorganisaties dat ook: de Hanzehogeschool Groningen, Hochschule Osnabrück vestigingsplaats Lingen, Berufsbildende Schule Lingen Technik und Gestaltung, Berufsbildende Schule Lingen Agrarwirtschaft Sozialwesen, Berufsbildende Schule Lingen Wirtschaft en Berufsschulzentrum am Westerberg Technik Design Service. Inmiddels zijn als participanten aangesloten: Rijksuniversiteit Groningen, vereniging Ems-Achse, gemeente Groningen, Gemeente Coevorden, Borger-Odoorn, Hardenberg, het ministerie van Binnenlandse Zaken, Samtgemeinde Emlichheim, Landkreis Emsland en Healthy Ageing Network Northern Netherlands (HANNN). Verder functioneert er een brede Expertgroep als adviesraad, onder voorzitterschap van de directeur van de Eems Dollard Regio (EDR), Karel Groen.

Daarnaast voelen belangrijke subsidiegevers als de provincie Drenthe, de provincie Overijssel en de gemeente Emmen zich zeer betrokken bij deze ontwikkelingen. Werkende weg bleek de aanduiding “academie” niet van interculturele misverstanden gevrijwaard te zijn. Na ampele overweging werd toen gekozen voor een herdoop: het Rijnland Instituut.

De leden van de stuurgroep en de coördinatoren van het Rijnland Instituut moesten regelmatig behendig opereren. In hun eigen organisaties was lang niet iedereen overtuigd van het nut en de noodzaak van een apart Instituut dat alleen aandacht aan Duitsland zou besteden. Hoewel er minimaal menskracht ter beschikking werd gesteld aan het Instituut, keken velen toch begerig naar die formatie voor allerlei andere prioriteiten. Bovendien konden er in het begin vanzelfsprekend nog geen resultaten, laat staan successen, gerapporteerd worden. Het mantra werd: een zéér lichte netwerk-organisatie. De discussies in het Instituut gingen regelmatig over vragen als: moeten wij de uitvoering wel doen; is dit de netwerkfunctie; wat is onze goede focus?

Het “Meerjarenplan 2017-2020” formuleerde het concept van een “kennisconsulaat”. Het omvat een adaptieve agenda ter versterking van de arbeidsmarkt, het ondernemerschap en het beroepsonderwijs in de grensregio. Kennis, contacten en projecten aan beide zijden van de grens verbinden: dat is het oogmerk. Het Rijnland Instituut vervult een expertrol voor grensoverschrijdend opleiden, scholen en werken. Het werkgebied: de Nederlandse provincies Groningen, Drenthe en Overijssel en in Duitsland het Weser-Ems gebied.

De hoofdvestiging en het postadres -niet onbelangrijk voor verschillende subsidiegevers- is Emmen.

In het "Position Paper 2020-2024" noemt het Rijnland Instituut zich "(...) hét kennisinstituut voor internationale samenwerking in de grensregio Nederland - Nedersaksen. Een verbond van toonaangevende Nederlandse en Duitse kennis- en onderwijsinstellingen in het Noorden (...). Studenten en werknemers aan beide zijden van de grens moeten in staat zijn om grensoverschrijdend te studeren en te werken, waarbij de benodigde competenties op de toekomstige arbeidsmarkt centraal staan. (...) Kortom: Het Rijnland Instituut leidt op voor Europa." (Tweede Kamer der Staten-Generaal, z.j.) Inmiddels nemen meer dan 1600 Duitse en Nederlandse MBO- en HBO-studenten deel aan de multidisciplinaire en multi level-projecten.

Daarbij richt het Instituut zich op drie concrete activiteiten: bevordering van grensoverschrijdende stages, ontwikkeling van grensoverschrijdende curricula en ontwikkeling van een Expertise Centrum. Dat Centre moet zich richten op de ontwikkeling van euregionale competenties.

Drie T's zijn de inhoudelijke hoofdthema's: Technologie (energie en zorg), Toerisme (en leisure) en Taalverwerving (en cultuur).

Het Rijnland Instituut ziet zichzelf inderdaad vooral als netwerkorganisatie. De uitvoering van activiteiten zou bij andere organisaties moeten liggen.

Resultaten

Over de afgelopen jaren zijn vele resultaten te melden. Waarschijnlijk zullen de directe contacten tussen studenten, docenten, werkgevers, professionals en bestuurders de meest blijvende invloed hebben. Als je eens met de burens gepraat, koffie en thee gedronken, gegeten en gelachen hebt, ontdek je hoe aardig en toegankelijk ze eigenlijk zijn. Je woont er werkt niet alleen in een gemeenschappelijk gebied, je hebt ook een collectief geheugen. Je ziet dat samenwerken veel kan opleveren.

We doen een greep uit de activiteiten. Volledig kunnen en willen we niet zijn (zie ook de website van het Rijnland Instituut: <https://rijnlandinstituut.eu/>).

In Hoogeveen werd er een belangrijke grensoverschrijdende banenmarkt georganiseerd (in 2015).

Er wordt met PraktiTrans samengewerkt. PraktiTrans is een initiatief van Arbeidsmarkt Noord met ondersteuning van Eems Dollard Regio (EDR) en Wachstumsregio Ems-Achse e.V. Het laat werkgevers en studenten kennismaken met de vele opleidingen in het buurland. Door de bemoeienis van het Rijnland Instituut worden daarbij de studenten van de deelnemende onderwijsinstellingen betrokken.

Het Drenthe College meldt dat binnen Zorg en Welzijn van het mbo de samenwerking met Duitsland goed gaat. Al langer doen mbo-studenten uit de grensregio daar een deel van hun praktijken. De studenten waren vrijwel zonder uitzondering heel enthousiast.

In het Interreg-programma Duitsland-Nederland “Leren zonder grenzen” werd het “International Trade Project” georganiseerd in nauwe samenwerking met het Alfa-college en BBS Lingen Wirtschaft.

Studenten Schoonheidsverzorging van het Alfa-college (vestiging Hoogeveen) gingen op bezoek bij de collega-opleiding in Osnabrück.

Studenten van de Berufsbildende Schule Technik und Gestalt in Lingen leerden het proces van zeep maken kennen en Nederlandse studenten van het Drenthe College (locatie Emmen) leerden om te gaan met bijvoorbeeld een destillatiekolom. Naast de technische vaardigheden moesten ook het samenwerken, de taal en de verschillende culturen verkend worden.

Een projectontwikkelaar wil een Blue Zone ontwikkelen. Het Alfa-college, NHL Stenden hogeschool, Healthy Ageing Network Northern Netherlands (HANNN), RUG en mkb-bedrijven zijn hierbij betrokken. Ook het Drenthe College en de Hanzehogeschool hebben zich aangesloten samen met zes gemeenten (Emmen, Borger-Odoorn, A-Hunze, Coevorden, Hoogeveen en Hardenberg) naast de Provincie Drenthe.

De samenwerking over de grens betreft ook het oplossen van het tekort aan ict'ers dat in het gehele gebied voelbaar is.

Docenten van het Drenthe College (locatie Assen) bezochten de Berufsbildende Schule in Aurich.

In het kader van de “Dag van de Duitse taal” werden verschillende activiteiten georganiseerd.

Verschillende studenten haalden hun Goethe-certificaat.

Het Alfa-college, het Drenthe College en de Berufsbildende Schulen in Lingen en Osnabrück ondertekenden een intentieverklaring

Op Valentijnsdag 2019 deden NHL Stenden en Hochschule Osnabrück hetzelfde. Hun doel daarbij: samenwerking in onderwijs en onderzoek op het gebied van zorg, techniek en euregionaal opleiden.

Prof.Dr.-Ing Wolfgang Arens-Fischer en Katrin Dinkelborg van de Hochschule Osnabrück (lactie Lingen) hebben officieel hun nieuwe kantoor bij het Rijnland Instituut in gebruik genomen.

Annick Bakker, Projectmedewerker en Lecturer German, schreef haar scriptie over de betrekkingen tussen Duitse en Nederlandse hogescholen. Zij hield zich bezig met de vraag: hoe kunnen Duitse en Nederlandse hogescholen duurzaam met elkaar samenwerken? Haar behartigenswaardig woorden: “Uit de bronnen blijkt dat de samenwerking tussen Duitse en Nederlandse hogescholen nog in de kinderschoenen staat, het is nog beperkt en vooral persoonsgebonden. Het wegvallen van een sleutelpersoon, om welke reden dan ook, betekent vaak ook dat de samenwerking weer vanaf begin af aan moet worden opgezet. (...) Het slagen of mislukken van de samenwerking hangt af van vertrouwen, loyaliteit, het investeren in relaties en ook begrip voor elkaar. Het hebben van competent en gemotiveerd personeel dat tijd in het opbouwen van een relatie kan steken, maakt hierbij het grote verschil. Grensoverschrijdend samenwerken is tenslotte mensenwerk.” (Bakker, 2019)

Deze activiteiten zijn het meest zichtbaar. De discussie over de meer beschouwelijke en filosofische kanten van het Rijnlandmodel is vrij beperkt gebleven. Deze kanten

komen tot op zekere hoogte aan bod in publicaties en de jaarlijkse symposia. De verschillende artikelenbundels en publicaties getuigen van inhoudelijke versteviging en aandacht. (Blom & Zantingh, 2014; Blom & Zantingh, 2015)

De jaarlijkse symposia vormden gelegenheden om de inhoudelijke koers te houden en te scherpen. Tegelijkertijd waren het belangrijke netwerkbijeenkomsten. In de eerste jaren waren ze vooral gericht op zelfbevestiging en vergroting van het draagvlak. Het werkte: het aantal partners groeide. Nu willen velen bij het wervende concept van het Rijnland Instituut horen.

Een zeer belangrijk uitdrukking van de erkenning voor het werk van het Rijnland Instituut is de financiële steun van de provincie Drenthe en de gemeente Emmen. Voor kleinere projecten kwam steun van de EDR en Europese fondsen. Ook tastbaar is de erkenning in de nota "Drentse Duitslandagenda 2017-2020. Mensen verbinden. Samen groeien." van de provincie Drenthe. (Provincie Drenthe, 2017) Naast de thema's ondernemen, werken, verkeer & infrastructuur, energie & ruimte, toerisme & recreatie worden studeren, taal & cultuur genoemd. Aan het Rijnland Instituut wordt een aparte paragraaf gewijd (5.5.2). Er worden een rol en opdracht geformuleerd: "Wij zien het Rijnland Instituut als partner in de bevordering van de grensoverschrijdende samenwerking binnen de triple helix van ondernemers, onderwijs en onderzoek. Door kennis te bundelen en een vakgericht netwerk van ondernemers te vormen, kan het Rijnland Instituut in onze visie uitgroeien tot een belangrijk fundament voor vraaggestuurde projectontwikkeling. Dit vergt echter wel een duidelijke inhoudelijke focus, een toekomstgerichte organisatie en een grensoverschrijdend partnerschap." (Provincie Drenthe, 2017, pp. 25-26)

Het gevoel van erkenning voor het werk werd verder opgestuwd door het werkbezoek van staatssecretaris Knops aan Emmen en aan het Instituut. Maar dat gevoel laaide tot nog grotere hoogte op, toen het Instituut een uitnodiging kreeg om deel te nemen aan het rondetafelgesprek van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken van de Tweede Kamer over grensoverschrijdende samenwerking. Programmamanager Cigdem Zantingh, een van de Rijnland Institutoren van het eerste uur, heeft zich uitstekend gekweten van die taak. (Tweede Kamer, 2020)

Bucket list met de beste bureaus

Eigenlijk is het logisch dat Rijnland Instituut is opgericht. Geografisch vertonen Noordwest Duitsland en Noordoost-Nederland vele overeenkomsten. In de loop der eeuwen zijn er op en neer golvende (arbeids)migratiestromen. Op vele gebieden heeft men elkaar het nodige te bieden: economie, infrastructuur, energie, technologie, milieu, natuur, toerisme, zorg, onderwijs, taal, kunst en cultuur. Grensoverschrijdende internationale noordelijke samenwerking zal tegelijkertijd de strategische positie van de afzonderlijke landsdelen thuis nationaal versterken.

Met het Rijnland Instituut zijn in zeven jaar voor velen verre vrienden beste bureaus geworden. De toenadering is gelukt: de verbinding en de samenwerking zijn er. De steun voor het Instituut groeit. Het Rijnland en het Rijnlandmodel zijn weer aantrekkelijk.

Het is best een bijzonder aardige conclusie: begonnen met een wat wild idee, veel enthousiasme, heel weinig middelen en mensen en nu een Instituut met een groeiend aantal partners en van een zekere naam en faam.

Als dan zelfs de klassieker onder de voetbalwedstrijden weer plaatsvindt, valt er toch echt niets meer te wensen? De herleving van de aandacht voor het grensgebied gaf de impuls om de traditie van de grensoverschrijdende regionale interland Noord-Nederland - Noord-Duitsland in ere te herstellen. Een aantal enthousiaste voetballiefhebbers zorgde daarvoor.

De eerste wedstrijd tussen een elftal van Friezen, Groningers en Drenten tegen een Noord-Duitse voetbalcombinatie werd in 1913 gespeeld in Groningen. Noord-Nederland verloor smadelijk met 2-7. Plaats van handeling: Groningen. In 1936 werd het voor de Noord-Nederlanders nog erger: de Noord-Duitsers waren ze met 10-1 de baas in Bremen. In 1938 redde de legendarische Abe Lenstra voor de Nederlandse noordelingen de eer op de Esserberg te Haren door alle vier de thuisdoelpunten te scoren (uitslag 4-2). De laatste Rijnlandse wedstrijd werd in 1960 gespeeld en die eindigde in 3-3. Het laatste doelpunt in het Groninger Oosterpark was van de voet van de niet minder legendarische Uwe Seeler. In 2019 werd dit treffen na bijna 60 jaar weer georganiseerd. De wedstrijd vond plaats in De Oude Meerdijk te Emmen. De Nederlandse noordelingen keken op een gegeven moment aan tegen een achterstand van 0-2. Toch wist bondscoach Ron Jans zijn mannen op te peppen: het werd weer 3-3, waarna de Nederlanders bij de penaltyreeks toch de mindere leken. Rond de wedstrijd werd veel aandacht besteed aan de verbroedering tussen de grensregio's. (Rijnland Instituut, z.j. a)

Toch is er zeker nog een "bucket list" op te stellen van zaken die écht geregeld en opgelost moeten worden voor deze Rijnlandregio. Hierbij worden de zeven meest strategische en urgente punten genoemd; er zullen daarnaast ongetwijfeld meer noodzakelijke en wenselijke zaken zijn. Vanzelfsprekend zullen de gevolgen van de coronacrisis van invloed zijn op de snelheid, aard en omvang van de ontwikkelingen. Het eerste beeld van de gevolgen lijkt te zijn dat de regionale internationale verbindingen, zoals het Rijnland Instituut die verzorgt, in belang zullen groeien ten opzicht van verre mondiale verbanden.

Allereerst is het hoog tijd de wederzijdse erkenning van diploma's eenvoudig en goed te regelen. Het is onbegrijpelijk dat na decennia Europese samenwerking de verschillende landen elkaars kwalificaties niet erkennen. Dit vormt een onoverkomelijke hindernis voor werkzoekenden en studenten om wederzijds over de grens aan de slag te gaan. De diploma's van de verschillende scholen, mbo, hbo en wo zouden zowel in de deelstaten Nedersaksen en Noordrijn-Westfalen als in Nederland geldig moeten zijn. Als deze wederzijdse erkenning niet binnen afzienbare tijd geregeld is, moeten de onderwijsinstellingen de samenwerking verder verstevigen en met double degrees gaan werken. Bij het afronden van dezelfde opleiding krijgt een afstuderende een Nederlands én een Duits diploma. Werkveldadviesraden met vertegenwoordigers van instellingen en bedrijven van beide zijden van de grens kunnen daarbij zorgen voor de borging van het civiel effect. Met zo'n Rijnlandse oplossing maakt het middenveld van

onderwijsinstellingen, instellingswereld en bedrijfsleven zich niet afhankelijk van traag draaiende overheidsmolens.

Het Rijnland Instituut heeft inmiddels in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties een aanbeveling gedaan voor het Nederlands-Duitse grensoverschrijdende opleidingslandschap. Daarin richt het zich op beroepsopleidingen in het mbo. De Rijnland Instituteren bevelen aan een begin te maken met de ontwikkeling van binationale mbo-curricula. (Arens-Fischer e.a., 2020)

In de tweede plaats dient code-switching een verplicht onderdeel te worden van de curricula van alle scholen -van basisschool tot en met wo- in het werkgebied van het Rijnland Instituut. Code-switching houdt in dat je gemakkelijk kunt schakelen tussen culturen en talen. In dit geval gaat het om Rijnland code-switching: Duits-Nederlandse taal en cultuur. Met het uitroepen van code-switching als “officiële” (grens)taal maakt dit Rijnland zich uniek en onderscheidend.

Voor het gehele werkgebied zouden -als derde punt- de desbetreffende overheden een gemeenschappelijk programma moeten opstellen voor samenwerking op het gebied van cultuur, kunst, taal, onderwijs, duurzaamheid, innovatie, Human Capital, technologie, ruimtelijke ordening, infrastructuur, economie en toerisme.

De onderwijs- en onderzoeksinstituten in het werkgebied zouden -ten vierde- ook een gemeenschappelijk ontwikkelingsprogramma dienen op te stellen, waarin planning, taal, cultuur, afstemming, curricula, arbeidsmarkt en uitwisseling hoofdpunten zijn.

In de vijfde plaats zou het denken over de onderliggende gedachten en filosofie van het Rijnlandmodel een vast plekje moeten krijgen. Gemeenschappelijke leerstoelen Rijnlandmodel voor hoogleraren en lectoren kunnen die opdracht heel goed vorm geven. Ze moeten leiding geven aan het intellectuele debat over het Rijnlandmodel door goed onderzoek te doen en studenten en maatschappelijke organisaties te boeien intellectueel. Tijdig moeten antwoorden gegeven worden op nieuwe ontwikkelingen en uitdagingen. Onderzocht dient te worden hoe de aandacht voor de bureaus en het Rijnland weg kon zinken.

Voor het realiseren van deze bucket list is een duurzame motor nodig, het zesde punt. Natuurlijk is het Rijnland Instituut daar bij uitstek voor geschikt. Het zal zich daarvoor dienen te ontpoppen tot een iets meer uit de kluiten gewassen organisatie met ook wat meer uitvoeringstaken.

En natuurlijk last but not least -in de zevende plaats- de traditie van het Rijnlandvoetbalinterland moet in ere gehouden worden. Wellicht kan het voetbaltreffen samen met het evenement Grend uitgroeien tot de Rijnlandse Spelen met een brede waaier aan sporten en spellen. “Grend” is een door studenten gevormde afkorting van grensoverschrijdend. Gemixte teams van Nederlandse en Duitse studenten van het Drenthe College, Alfa-college en de Berufsbildende Schulen uit Lingen en Osnabrück zouden met elkaar wedijveren in spel en sport. Het

evenement was door studenten georganiseerd. De eerste editie moest helaas worden afgelast vanwege de coronacrisis. (Rijnland Instituut, z.j. b)

De komende jaren zal het Rijnland Instituut druk zijn met het verwezenlijken van deze bucket list.

De burens herontdekt

De burens zijn herontdekt. Verre vrienden zijn beste burens geworden.

Laten beste burens samen het rijnlandste Rijnland ontwikkelen. Dan komt het goed met zowel das Fressen als die Moral: dat is het beste voor de toekomst van de studenten, andere inwoners, instellingen en bedrijven.

1)Cigdem Zantingh (programmamanager van het Rijnland Instituut) gaf haar deskundig commentaar op een concept van dit artikel. Zij behoedde de auteur voor onvergeeflijke fouten. Ik ben haar daar erg erkentelijk voor.

Drs. Klaas-Wybo van der Hoek is honorair kennisconsul van het Rijnland Instituut en emeritus-bestuurder hoger onderwijs. Samen met anderen -o.a. zijn bestuurlijke collega drs. Christien de Graaff van het Alfa-college- nam hij het initiatief tot de oprichting van het Rijnland Instituut en maakte hij deel uit van de stuurgroep ervan. Tegenwoordig is Klaas-Wybo o.m. toezichthouder en doet hij onderzoek naar globalisering en onderwijs.

Bronnen

Alfa-college. (z.j.) *Lectoraat Duurzame innovatie in de regionale kenniseconomie. Ineke Delies – multidisciplinaire samenwerking.* Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.alfa-college.nl/voor-bedrijven/lectoraat-delies>

Arens-Fischer, W, Dinkelborg, K. Mierau, D. Bakker, A & Zantingh, C. (2020) *Samen op weg naar Europees onderwijs. Aanbeveling van het Rijnland Instituut voor de ontwikkeling van binationale mbo-curricula.* Emmen: Rijnland Instituut.

Bakker, A. (2019, 25 januari) Blog: De betrekkingen tussen Duitse en Nederlandse hogescholen. Op 25 juli 2020 opgevraagd van: <https://aha24x7.com/blog-de-betrekkingen-tussen-duitse-en-nederlandse-hogescholen/>

Bolhaar, J., Kuijpers, S. & Nibbelink, A. (2019) *Economische effecten van internationalisering in het hoger onderwijs en mbo.* Op 21 juli 2020 opgevraagd van: https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/cpb-notitie-de-economische-effecten-van-internationalisering-in-het-hoger-onderwijs-en-mbo_0.pdf

Blom, H. & Sanders, G. (2014) Cultuurhistorisch schatgraven in de noordelijke grensregio van Nederland en Duitsland. In: Blom, H. & Zantingh, C. (red). *Rijnland in de Regio. Onderzoek en activiteiten van Stenden Hogeschool en het Alfa-college in de noordelijke Nederlands-Duitse grensregio.* (pp.11-32) Leeuwarden/Groningen: Stenden Hogeschool/Alfa-college.

Blom, H. & Zantingh, C. (red). (2014) *Rijnland in de Regio. Onderzoek en activiteiten van Stenden Hogeschool en het Alfa-college in de noordelijke Nederlands-Duitse grensregio.* Leeuwarden/Groningen: Stenden Hogeschool/Alfa-college.

Blom, H. & Zantingh, C. (red). (2015) *Rijnland in de Regio II. Onderzoek en activiteiten van Stenden Hogeschool en het Alfa-college in de noordelijke Nederlands-Duitse grensregio.* Leeuwarden/Groningen: Stenden Hogeschool/Alfa-college.

CBS. (2013, 6 mei) *Werkloosheid in Nederland hoger dan in Duitsland.* Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2013/19/werkloosheid-in-nederland-hoger-dan-in-duitsland>

CBS. (2018, 4 april) *Grootste groei toerisme in ruim tien jaar.* Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/14/grootste-groei-toerisme-in-ruim-tien-jaar>

CBS. (2019, 9 september) *Belang EU in Nederlandse export iets kleiner.* Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/37/belang-eu-in-nederlandse-export-iets-kleiner>

CBS. (2020, 26 maart) *Export naar Duitsland goed voor 6,7 procent van het bbp*. Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/13/export-naar-duitsland-goed-voor-6-7-procent-van-het-bbp>

DIA Duitslanddesk (2017, 3 november) *Weer recordaantal Nederlandse studenten in Duitsland*. Op 19 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.studereninduitsland.nl/over-ons/nieuws/weer-recordaantal-nederlandse-studenten-in-duitsland>

DIA Duitslanddesk (z.j. a) *Aantal Duitse studenten in Nederland neemt verder af*. Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.studereninduitsland.nl/over-ons/nieuws/aantal-duitse-studenten-in-nederland-neemt-verder-af>

DIA Duitslanddesk. (z.j. b) *Diplomamobiliteit tussen Nederland en Duitsland*. Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.studereninduitsland.nl/feiten-cijfers/diplomamobiliteit>

DIA Duitsland Instituut (2011, 17 januari) *Aantal Duitse studenten in buitenland verdubbeld. Nieuwe cijfers internationalisering Duits hoger onderwijs*. Op 19 juli 2020 opgevraagd van: <https://duitslandinstituut.nl/artikel/3055/aantal-duitse-studenten-in-buitenland-verdubbeld>

DIA Duitsland Instituut (z.j. a) *Economie: Overzicht Handelsrelaties*. Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/265/overzicht>

DIA Duitsland Instituut. (z.j. b) *Schoolvak Duits: Feiten en cijfers*. Op 19 juli 2020 opgevraagd van: <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/1223/feiten-en-cijfers>

DIA Duitsland Instituut. (z.j. c) *Schoolvak Duits: Tekort aan leraren Duits*. Op 19 juli 2020 opgevraagd van: <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/1238/tekort-aan-leraren-duits>

DIA Duitsland Instituut. (z.j. d) *Schoolvak Duits: Inleiding*. Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/1242/opleiding-tot-leraar-duits>

DIA Duitsland Instituut. (z.j. e) *Schoolvak Duits: Opleiding tot leraar Duits*. Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/1242/opleiding-tot-leraar-duits>

Evers, S. (2008, 4 december) *Bijzonder goede Toespraak van Yves Leterme*. Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://rijnlandse-expeditie.nl/2008/12/04/toespraak-van-yves-leterme/>

Leterme, Y. (2009) *Het Rijnland model. Voor een duurzame en sociale welvaart*. Antwerpen: Uitgeverij Van Halewyck

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2018, 16 oktober) *Antwoord op schriftelijke vragen van het lid van der Molen (CDA) inzake de berichtgeving dat de*

studie Nederlands dreigt te verdwijnen en alleen in het buitenland populair is. Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <file:///C:/Users/kw/Downloads/beantwoording-kamervragen-over-de-berichtgeving-dat-de-studie-nederlands-dreigt-te-verdwijnen-en-alleen-in-het-buitenland-populair-is.pdf>

Nu (2018, 11 september) *Aantal studenten dat vak Nederlands kiest 'dramatisch' afgenomen*. Op 19 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.nu.nl/binnenland/5457191/aantal-studenten-vak-nederlands-kiest-dramatisch-afgenomen.html>

Oostendorp, M. van. (2018, 18 september) *Studentenaantallen Nederlands: de cijfers*. Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.neerlandistiek.nl/2018/09/studentenaantallen-nederlands-de-cijfers/>

Peters, J. & Weggeman, M. (2009) *Het Rijnland boekje*. Amsterdam: Business Contact.

Provincie Drenthe (2017) *Drentse Duitslandagenda 2017-2020. Mensen verbinden. Samen groeien*. Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.provincie.drenthe.nl/onderwerpen/economie-ondernemen/diversen/drentse/>

Rijnland Instituut (z.j. a) *Semi-interland Noord-Nederland/ Noord-Duitsland in stadion De Oude Meerdijk*. Op 29 juli 2020 opgevraagd van: <https://rijnlandinstituut.eu/nieuws/semi-interland-noord-nederland-noord-duitsland-in-stadion-de-oude-meerdijk>

Rijnland Instituut. (z.j. b) *Grend Jeugdspelen verschoven vanwege het corona-virus*. Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://rijnlandinstituut.eu/nieuws/met-grend-jeugdspelen-heeft-rijnland-instituut-eeen-primeur>

Steehouder, L. & Donselaar, F. van. (z.j.) *Incoming degree student mobility in Dutch higher education 2018-2019*. Op 20 juli 2020 opgevraagd van: <file:///C:/Users/kw/Downloads/incoming-degree-student-mobility-in-dutch-higher-education-2018-2019.pdf>

Tweede Kamer der Staten-Generaal. (z.j.) *Position paper Rijnland Instituut t.b.v. hoorzitting/rondetafelgesprek Grensoverschrijdende samenwerking d.d. 4 maart 2020*. Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2020Z03876&did=2020D08121>

Tweede Kamer der Staten-Generaal. Debat gemist. (2020, 4 maart) *Grensoverschrijdende samenwerking*. Op 22 juli 2020 opgevraagd van: <https://debatgemist.tweedekamer.nl/debatten/grensoverschrijdende-samenwerking-0>

Vlek de Coningh, M. & Huberts, D. (z.j.) *Stayrate van internationale afgestudeerden in Nederland*. Op 20 juli 2020 opgevraagd van:

[file:///C:/Users/kw/Downloads/stayrate-van-internationale-afgestudeerden-in-nederland%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/kw/Downloads/stayrate-van-internationale-afgestudeerden-in-nederland%20(1).pdf)